

LÖRINC PÉTER:

Az alkotás lélektanához*

IX.

A szürrealista esztétikai elméletnek csupán néhány főbb mozzanatát próbálom bonckés alá venni, leginkább az alkotás lélektanát és a művészi alkotás célját és értelmét. A szürrealisták dialektikusoknak tartják magukat, azonban dialektikájuk alapja és kiindulópontja — a pszichoanalízis. Pedig a pszichoanalízis dialektikáját már ismerjük. Emlékezzünk csak vissza Rankra: a közösülés, mint tézis, az egész élet, mint antitézis, a közösülés, mint szintézis. A közösülés az ok és persze az okozat is. Közösülés és közösülés — ellentétek, de persze azonosságok is. Hiszen a közösülés — közösülés is, de egyúttal nem is közösülés, mert nem csupán a nemi ösztön megnyilatkozása, hanem egyúttal a kétségbeesett ember életpótléka is, aki a valóság elől futva, menekülve, anyja méhében igyekszik megbújni s ha ezt már teljességében nem cselekedheti meg, akkor hát legalább — részlegesen. (Ügylátszik az asszonyok nem futnak az élet elől!?) A közösülés az élet oka, de következménye is. A közösülés egyrészt életteremtő erő, de ugyanakkor öngyilkosság is — megfutamodás az életből. De — ugyanilyen menekülés az életből, ugyanilyen visszatérés anyánk méhébe — a közösülésen kívül — a művészi alkotás is. Szóval: a közösülés és a művészet — azonosságok (persze, egyúttal ellentétek is) vagyis, mindegy mily úton-módon vezetjük le, csatornázzuk le lelkünk-ből a születés traumáját (a születés iszonyát, szörnyű emlékét), az élet traumáját, éroszt és a halálösztönt, Közösülés útján, vagy művészi alkotással — esetleg az örülettel, az örületbe meneküléssel. — Vagy: harc útján az új emberért! A közösülésnek és művészetnek egyazonos a rangja. (Zárójelben megjegyzem, hogy ezzel sokban megegyezem.) A közösülés új életet, új embert teremt, a művészet is új élettüközést és ezen át új ideológiát és új embert ad. A harcos azután megvalósítja az új eszmét, és az új embert önmagában. Az anya (nem pedig: az apa), a művész és a harcos egyenrangúak, mint teremtő tényezők. Persze az igaz művészre gondolok itt, aki valóban teremt és egyúttal minden teremtő, alkotó emberre, tehát a tudósra, filozófusra is. Viszont kizárom e sorból a nem alkotó »művészt«, aki lakájként, pénzért, ala »Mammonart« szolgál ki tűnő »nagyságokat«. Viszont nem egyezem a közösülés és a művészi alkotás lélektani megindolásával. Nem fogadom el azt a magyarázatot, hogy

*) Ezt az írást 1937-ben vettem papírra. A zágrábi „Kultura“ közölte folytatásokban „Pszichoanaliza i padrealizam“ címen. Majd külön könyvben is megjelent (Zágráb 1938, Kultura-kiadás). Az itt közölt rész a tanulmány 4. befejező fejezete. Magyarul ennyi jelenik meg először belőle.

mindkettő a »halálösztönnek«, nem pedig az élet-teremtés ösztönének szülöttje. Mert, igen, a pszichoanalízis is dialektikus, de ez a dialektika idealisztikus; nem materialista dialektika.

Persze a szürrealisták nem fogadják el a pszichoanalízist a maga teljességében, így például elvetik legalább részben az egyéni és társadalmi élet tisztára pánszexuális magyarázatát: mégis számukra a művészet irracionális tevékenység. Amit nem az irracionális alkot, az nem művészet. Ellenkezőleg, mindaz amit az irracionális lelkítőanyag ad — művészet és művészi értékű. Művészet vagy álom, művészet vagy — neurótikus betegségi tünet, a mindennapi élet valamely tévedése, vagy eszme-teremtés: egyformán az irracionális alkotás bennünk, egyformán az egyéni, szubjektív, elszigetelt lélek tevékenységének szüleménye, egyformán az elfojtás és szublimálás terméke. Más szóval: mind egyformán a tudatalatti, vagy tudatelőtti lelki cenzor alkotása, a tudatnak, a racionálnak, a racionális egyéni, lelki tényezőnek minden hozzájárulása nélkül. Ha pedig a művészi alkotás irracionális folyamat: akkor, természetesen (?) a mű, a műalkotás is, mint az ily művészi alkotás terméke, irracionális és nincs semminemű racionális célja, értelme, jogosultsága (a dadaizmus folytatása tehát!), aminthogy nem volna semmi értelme feltenni például azt a kérdést sem, mi a mi célunk és mi értelmű létezésünknek, ha már egyszer megszülettünk, megteremtünk erre a világra. Egyszerűen itt vagyunk, vagyunk, létezők (akár a dadaisták fája, háza, amely létezik, de nem él). Al célokat mi magunk tűzzük ki magunk elé.

Már volt alkalmunk megállapítani, hogy az oly »mechanizmusok«, mint a cenzúra, szublimálás stb. elsősorban társadalmi kategóriák (elsősorban, mert nem tagadom a fiziológiai hatásokat sem). Volosinov is azt mondta: »Egyetlen konkrét ideológiai megnyilatkozást (gondolatot, művészi formát, sőt: álomtartalmat) sem érthetünk meg, ha nem vesszük tekintetbe a gazdasági-társadalmi adottságokat.« Már pedig itt most a művészi ábrázolásról, művészi formákról van szó, a művészi alkotásról, mindenesetre tehát egy társadalmi jelenségről, társadalmi kategóriáról. Végül, a szürrealisták is elismerik, hogy a társadalmi valóság kényszeríti rá az egyéni lélekre a szublimális, cenzúra, elfojtás tudatalatti mechanizmusait s hogy ez a szublimális így — társadalmi kényszer folytán jelent kiélési folyamatot valamely más, valamely mellék-síkon, az élet-pótlék síkján, a szimbólum, a jelképes élet síkján, ahelyett, hogy »premier plan-ban«, magában az élet-valóságában élénk ki magunkat. Egy meghatározott társadalmi valóság nélkül, egy adott, meghatározott társadalmi rendszer nélkül, a kétszínű, kétkulacsos (kétfejű) Janus-etika valósága nélkül nem volna szükség és nem is volna elfojtás. A lelki cenzúra csak azért működik és töröl akár álomtartalmakat is, mert működik a társadalmi cenzúra. Azért szégyenlem egy-egy gondolatomat, érzésemet, vágyamat, álmomat, azért ítélem halálra — elfojtásra —, mert őket elsősorban is a társadalom ítéli el és ítéli meg. Elfajtotjuk egyes vágyainkat — szociális, antiszociális vágyainkat — mert a fennálló társadalmi rendszer ítélte őket el és bélyegezte ilyeneknek. Lehet, hogy volt vagy lesz más társadalmi rendszer, amely ellenkezőleg szociálisoknak és így megengedetteknek fogja őket nyilvánítani. Sőt: lehet, hogy már ma is van oly más társadalmi valóság valahol, amely másként ítél róluk és így csupán környezet-változásra, változtatásra van szükség, hogy — ha nem is menten, azon nyomban — de megszűnjön az elfojtás szükségessége és ezzel egyúttal a szublimális szükségessége is. Valóban bekövetkezik akkor »A nyugat pusztulása«, a kultúra pusztulása, mindennemű

kulturális, művészi alkotás és alakítás halála?! Vagy pedig: az irracionális művészi teremtés módjának helyébe egyszerűen egy racionális alkotási módszer fog lépni?! Mert végül is, a szürrealisták szerint, a művészet bizonyos irracionális belső lázadás, egyéni revolt kifejezése. És vajjon lehetetlen volna az, hogy ez a művészi lázadás végül is a fennálló kifejezése helyett az eljövendő megteremtésének tényezőjévé váljék?! És az irracionális ilyenmódon nem ássa-e önmaga sírját?! Nem szünteti-e meg önmagát, nem haladja-e túl önmagát, hogy egyúttal persze meg is őrizze magát egy magasabb-rendű formában, a művészet egy még magasabb lépcsőfokán?!

X.

Hiszen már ma különbséget kell tenni egyik vagy másik művész alkotási lélektana között, de a művészi alkotás két tényezője között egy és ugyanazon művész lelkében is; valamint a művészi alkotás, mint folyamat és a kész mű, mint a folyamat eredménye között, a művészet között. Művész és művészet — nem azonos fogalmak.

Vegyük szemügyre az első különbséget. Semmi esetre sem tagadhatjuk le azt a tényt, hogy a művészek egy része csakugyan irracionálisan alkot, ösztönszerűleg, a kiélés, levezetés, közlés elemi erejű kényszerének hatása alatt, hogy az elfojtott, megcenzúrált élménytartalmat más síkon, a művészet síkján, tehát szublimálva, elkendőzve, szabadítsa fel magában. Nem is az a kérdés. A kérdés az: minden művész így alkot-e, ösztönösen, csak ellökve magát a parttól, anélkül, hogy tudná előre, hová viszi majd a folyó árja?! Más szóval: az a kérdés, kik azok a művészek, akik irracionálisan alkotnak és — miért?!

Engedtessek meg nekem, hogy most az egyszer — a racionális elemzés előtt és annak mintegy bevezetőjéül — magam is irracionális (?) művésszé váljak és szimbolikusan, egy konkrét élmény útján fejezzem ki magam.

Közvetlenül a háború utáni időben,* a forradalmas időkben, vagy, hogy a művészi síkon maradjunk: az aktivizmus idején, a dadaizmus kezdetekor volt két költő; jóbarátok voltak. Az egyik maga is aktivista volt, a másik u. n. dekadens-szimbolista. Persze az első is a dekadensek táborából érkezett nemrég és tudatosan, racionálisan lett aktivista, társadalmi világnézete és állásfoglalása következtében, annak következtében, hogy — úgy érezte — teljes önmagát át kell alakítania, hozzá kell idomítania világnézetéhez. Mint művész olyankor dolgozik, ha beteg, ha rosszul érzi magát. Ezek saját maga szavai. Szóval, olyankor ír, amikor elvesztette lelki egyensúlyát. Ilyenkor a szavak a mélyből buzognak föl, ömlenek, örvénylenek minden tudatos szándék, szándékoltás nélkül. Rendkívül termékeny költő. Alig fejezte be egy témáját, már itt van benne a másik. Keze — hiába tud gyorsírn! — nem írhat oly gyorsan, amily gyorsan törnek fel belőle az egyre újabb képek és víziók. Ezért szörnyen tömören ír. Nincs arra ideje, hogy »feldolgozza«, vagy szépítgesse a képeket, víziókat, hiszen az alatt elveszítené a következő képet, amely már megjelent a szeme előtt és erőszakkal is alakítást követel. Csak néhány szóval jeleníti meg a képeket, tömören, szinte lefojtottan, plasztikusan és így, frappáns-aktivista, expresszionista módon. És még egyre van mit kiírni, kiélni magából. Egyre újabb képek, egyre újabb témák — és még mindig telített, beteg, egyensúlytalan. A tudatalatti motor hajtja, űzi a tollát, egyre előre. Nem tudja kiírni, kiélni

*) 1937-ben írtam ezt, szóval, az első világháború utáni időkre emlékezem.

magát teljesen, — mert érzi, hogy mindez csak életpótlék. Hogy ő nem ezt akarta, mást akart: az életet magát akarta! Nem költői képeket, életet, valóságot akart! Így a szublimálás kényszere hat továbbra is.

Barátja, a szimbolista, havonta átlag egy verset ír, azt is szörnyű kínok, nehézségek árán izzadja életre. Átlag három napon át ír egy verset, sokszor üres helyekét hagy egy-egy szó részére, amely sehogyan sem jön, sehogyan sem akar száz százalékos kifejezettséggel, kifejező erővel, adekvát módon jelentkezni. Számára a művészet — az elsődleges, a premier plan — maga az élet valósága. Egy-egy kép teljesen kimeríti és ilyenkor a teljes kiéltség elégedettségét érzi. Eppen ezért szörnyen bámulja az aktivista termékenységét. De még inkább rábámul, amikor egy napon az aktivistát — aktívnek látja! És nem is ír, nem ír többet. Már második, már harmadik napja nem volt toll a kezében. Vidám, derült, aktív hangulatú. Beszédeket tart és előadásokat, vitákat folytat, szervez, röpi a város utcáin, beszélget, ismeretsegeket köt, beszél, szinte szétvetik a belső erők, a lendület. Menetek élén jár: hódít, öntudatlan munkásokat és asszonyokat egyként. Elfoglalja a várost. Él. Száz százalékos életet él, adja magát, felaprózza magát, szórja magát, behatol az emberekbe, aktívvá teszi őket, szinte villanyoz. Ugyanígy él szerelmi téren is. Már egy hete nem volt a költő tolla kezében. Ha ír, csupán cikket, vagy essayket, többnyire józan, logikus, racionális, tudatos, harcos szavakat. A szimbolista megkérdi: »Nem írsz? Semmit sem írsz?«

Nevetve feleli: »Egészséges vagyok.« — »Hát te csak akkor írsz, ha beteg vagy?« — »Igen. Most élek. Az egészség az életet szolgálja. Írok — ha beteg vagyok. Hogy felgyógyuljak, hogy tudjak újra élni! Erőteljes, intenzív élettel, olyan élettel, amely megfelel beteges költői képeimnek és vízióimnak, a képek buja erejének.«

Azután rövidebb időre egy atavisztikus visszaesés következik. Versek ir, elbeszéléseket. Egyik költői kép a filiszter nyárspolgárt gúnyolja, aki lám a patak partját, a patak partján nyíló, a verőfényes, de hűvös erdőben nyíló kankalint kívánta meg. A szimbolista — egy asztalnál ültek és írtak — elnevette magát és teljesen helyesen, jól ismerve az aktivista költő alkotásának lélektanát, mondotta: »Úgy, úgy, szóval unod már a várost. Jó is volna kis pihenő az erdőben, a patak partján. Gyermekkori emlékek ezek nálad? Hegyek között, künn, a természetben töltötted gyermekkorodat?!« Az aktivista is elnevette magát — már egészséges volt újra és tudott és merészelt újra őszinte lenni önmagával szemben, a már közelmulttal szemben, hiszen már túlhaladta. Így hát elismerte a szimbolista megfigyelésének helyességét.

A kankalin költői képe, kulcsa lehet az alkotás lélektanának, kulcsa lehet az irracionális, de egyúttal a racionális szerepének is a művészi alkotásban. Elemezzük hát ezt a kis élményt. Ki is volt az aktivista?

Egy kis kézműves fia. Apja valójában, tulajdonképpen proletár volt, hiszen segéd és inas nélkül dolgozott; nem volt munkaadó, másrészt pedig kenyér többször nem volt, mint volt asztalukon. Mégis, minthogy nem volt fölötté munkaadó és saját szerszámaival dolgozott, abban az illúzióban ringatta magát, hogy — polgár. (Bocsássanak meg a freudisták, talán a szürrealisták is, hogy inkább társadalmi elemzést adok, mint szexuálisat.) Tisztára polgári — persze kispolgári — mentalitása volt. Sőt, választások alkalmával a kormánypárt kortese volt — és gyűlölte a proletárokat. De meglehet, hogy már akkor, már ő — a kismester, a kis kócos — tulajdonképpen a benne élő, benne lévő proletárt gyűlölte, aki sokszor talán már őt sem hagyta nyugodt lelkiismerettel elaludni. Aktí-

vistánk hát, ilyesfajta mentalitást »örökölt« odahaza, a szülői házban és környezetben. De természetesen az iskola is ily irányban nevelte és első olvasmányai is ezt igyekeztek meggyökeresíteni benne. Már öt éves kora óta olvas, mert a szülői házban sokat olvastak és értékelték — természetesen a polgári — kultúrát. Különböző társadalmi hatások alatt és egynehány erős egyéniség hatása alatt — ezek épp akkoriban jöttek városába — valamint az új olvasmányok hatása alatt is úgy 15 éves korában büntudat ébredzik a fiúban. Nyiladozik a szeme, kezdi meglátni a valóság szörnyű borzalmait (a balkánháború évei) és — mindezért önmagát tartja bűnösnek, hiszen mindeddig ő is azoknak az oldalán állott, akik ezt a rettenetét életre hívták, Ujjá akar születni, át akar alakulni tetőtől talpig, hogy átvesse magát, de új emberként, a másik táborba. Átveszi a maga nevelését, ezután önmaga neveli majd magát. Persze ez az átalakulás, a lelkiválás, évekig tart, Csak nehezen tépi ki magát a környezetből, amelyben valamikor erősen megfogamzott, hiszen jól elültették annak idején, de azonkívül is — számtalanszor kénytelen volt változtatni lakhelyét és környezetét és igen gyakran kénytelen volt olyan kispolgárok között élni újra, akik vissza húzták a multba. Az események, a fejlődés logikája, amely sohasem egyenesen kívonalazott, szintén sokszor veti vissza a régf sakra. A világháború évei ezek: eleinte a háborús lelkesedés általános ritmusa, azután pedig az aktivista illúzió-nizmus kora: alkalmasak arra, hogy vissza-visszavessék az akart úton. Valahogy éppen a szimbolista költővel való találkozás idején fejeződik be benne a lelki válság és ugrik végleg, külsőleg is látható, érezhető felületre benne az egészséges, új ember, aki tele van lelkesedéssel, lendülettel, agilitással és aki teljesen kiegyensúlyozott. Annál is inkább ilyen, mert hiszen az addig a belső harcban elpazarolt hatalmas energiák most külső akciók számára szabadultak fel. Eltemette egykori gyűlölt belső, önmaga emberét és minden helyet az újszülött foglalt el benne.

De ez a temetés és ez a születés, a haldoklás és vajúdás, a válság eredménye: semmiképpen sem volt a születés és a halál Ranki »traumája« (iszonyú élménye), hanem multja társadalmi valóságának és az akkori jelen társadalmi valóságának tükröződése. Az 1918—1921-es években történt ez. Lelki harcai voltak, mert körülötte társadalmi harcokat vívtak és mert önmaga egyik háborús táborhoz sem tartozott maradéktalanul, mert szinte mindakettőhöz tartozott, ahhoz is, amelyet gyűlölt és ahhoz is, amelyet sóvárgott; és egyik sem volt egészen az övé, kizárólagosan az övé. Volt hát, az bizonyos, mit elfojtania magában, volt hát mért gyűlölje magát, de persze nem tudatosan. racionálisan gyűlölte önmagát, hiszen nem merte önmagának beismerni, hogy kénytelen magát gyűlölni, habár ugyanakkor már tudatosan és racionálisan is gyűlölte — maga körül, a külvilágban, a környezetben, — mindazokat az ellenforradalmi, az ellenséges erőket, amelyek azt a táborot képviselték, azt a visszahúzó táborot, amelyet tudat alatt sokszor azonosított a benne élő gyűlöletes emberrel. Alkotási módszere tehát egyszerre volt racionális és irracionális. (V. ö. azzal, amit előbb a szublimálásról, mint eszközről mondtam.) A kankalint hát valóban megkívánta — de úgy tudta, hogy nem szabad megkívánnia, mert a gyűlölt belső ember kívánta azt meg benne — a gyűlölt körülötte élő emberek mintájára. Azért az irracionális és a racionális közösen, vállvetve ellenkező irányt adtak ennek a képnek. Ugyanis: magát a képet persze az irracionális adta, de a tudat, a racionális adta neki a versben jelentkező (fordított előjelű) alakot. A kész, megírt vers hát — racionális lett (mint eredmény), sőt némileg talán szán-

dékolt is. Az aktivista költő maga is, rögtön a vers megírása után, (utólagosan!) teljesen tudatában volt annak, hogy a vers racionális, hogy akartan racionális, de tisztában volt azzal is, milyen belső folyamat tette az irracionálisan induló élményt — racionálissá, sőt szándékkölttá.

XI.

Ki ír hát irracionális módon? Mindenki, aki sehol sincs teljesen meggyökeresedve, aki — a társadalmi valóság, társadalmi harcok tükröződéseképp — »tudat alatt« belső harcokkal terhes. De mihelyt valaki oda jutott fel — persze nem csupán értelmével, de idegeivel, vérével — hogy a két tábor között már végérvényesen választott, az aztán már esetlenül racionálisan alkot. Az nem lesz többé aktivista, hanem — valóban aktív. Nem lesz többé dadaista, de racionalista, (csak az eddigi értelemben) nem lesz szürrealista, hanem realista.

De eddig is, amíg még irracionálisan alkot, nem csupán irracionálisan, de egyúttal racionálisan is alkot. Mert az értelem, az intellektus, a tudat mindig jóval előbb dönt az új ember érdekében s csak azután követik a vér, az idegek, a társadalmi begyökereszettség, a tudatalatti, az »Az«, az — »akart-én« után. A tudat persze magával akarja vonszolni a tudatalattit az új síkra, az új »platformra« és ezért az írás, az alkotás idején — az éber cenzor, az éber, szigorú kritikus szerepét játssza. A képeket, a szavakat a tudatalatti, az irracionális adja, de a tudat, a szigorú kritikus bennünk minden képet, szót, ecsetvonást, hangjegyet elbíráll a maga szempontjából (az »akart-én« szempontjából). Ha a kép, az ecsetvonás megfelel annak, amit a racionális, a belső kritikus, a belső cenzor akar, ha megegyezik vele, úgy ő passzív marad, ellenkező esetben az irracionális helyére lép és — kritikusból művésszé válik, alkotóvá. Olyanná alakítja a képet, amilyennek látni szerette volna már kezdetben. (Néha ebből származik a képzavar!) Különböben a racionális és irracionális nem oly áthidalhatatlan ellentétek, amelyeket ne lehetne egyesítésbe hangolni. Ellentétekről és azonosságról van itt is szó egyidejűleg.

Az ily félig-racionális és félig-irracionális alkotás terméke természetesen racionális. Meg kell tehát különböztetni a művészt a művésztől, az alkotás folyamatát az alkotás eredményétől. Míg az alkotás, mint folyamat, félig lélektani jelenség, az eredmény, a mű már teljesen társadalmi kategória. Itt a mennyiség már ugrása után van — mint egykor Minerva Zeus fejéből — és minőségbe csapott át.

A szürrealisták szerint mindaz ami irracionális — egyúttal harcoss is, forradalmi is és ezek szerint erkölcsös is, hiszen a legmélyebb meggyőződésből, a tudatalatti meghatározottságból, determináltságból ered, mert tehát őszinte, nem-akart, szándékkölt, nem-megrendelt, nem-alkalmazott. Hogy azonban nincs tisztára irracionális alkotás, már igyekeztünk bizonyítani és így tudjuk azt is, hogy csupán a lelki-valóság adekvát kifejezése van, de nincsen nem-szándékkölt, nem-alkalmazott s így, — ezért »őszinte« alkotás. De tételezzük fel egy pillantra — hogy az irracionalistákkal egy síkra helyezkedve, vitatkozzunk velük — hogy van ily tisztára irracionális alkotás, mint a racionális alkotásnak ellentéte. Ekkor is felmerül a kérdés: kiről van szó, melyik művésztől?! Minden művésztől, kivétel nélkül? Akkor hát szóval a polgári, kispolgári művészekről is. (Amint már láttuk különben, éppen a talajtalan kispolgár és a deklasszált polgár alkotnak irracionálisan!) Maguk a szürrealisták

is elismerik, hogy az irracionális a tudatalatti társadalmi meghatározottságból táplálkozik, így hát el kell ismernünk azt is, hogy egyes művészek (ma még a többség) a polgárság soraiból jönnek és polgári meghatározottságúak. Így hát a bennük lévő irracionális a maguk lelki valóságát adja, mint a társadalmi valóság tükörképét: vagyis ösztönös, nem-alkalmazottan, nem-megrendeltem adják — a polgári, kispolgári valóságot és ideológiát. De hiszen, senki sem, állítja — az Upton Sinclairen kívül — hogy a polgári művészek mindahányan, kivétel nélkül, tudatosan adják a polgári tendenciákat, még kevésbé azt, hogy ezt mindahányan, a pénz kedvéért és mint urasági inasok cselekszik »arany lánccal« kapcsolva a »mammonarthoz«. Nem, a lelki, a társadalmi jelenségek ennél sokkal bonyolultabbak, nem ily egyszerűek, nem ily sematikusak.

Ez a polgári ideológia — polgári szempontból talán erkölcsös, de az ember szempontjából, a dialektikus materializmus, a jövő egységes, emberi társadalmá szempontjából, a történelem szempontjából — már pedig ezzel a szemponttal legalább is kacérkodnak a szürrealisták is — semmi esetre sem lehet etikus, mert a kizsákmányolás erkölcsét, az elnyomás erkölcsét, a mi mostani témánk szótárával szólva — az elfojtás »erkölcsét« jelenti.

Ha pedig a polgári művészetben ez a tudatalatti, mint az elfojtás terméke, csakugyan valami szabadulási törekvés, valami revolt és belső lázadás, valami harcos állásfoglalás: úgy ez csak az egyén, az individuum síkián mozog, csupán egyéni akciót kíván az egyén felszabadulása érdekében, esetleg csupán az egyéni kielés érdekében (a deklasszált ember törekvése). De mint kritika, mint a fennálló társadalmi keretek felé irányuló állásfoglalás — elfogadja azokat és nem kívánja megbontani azok alapjait, hiszen még maga is benne gyökerezik voltaképpen, még nem sikerült neki — átlépni a Rubikont. Az ily egyéni lázadás, aminél többet az ily író nem tud adni, progresszív hatású maga is bizonyos körülmények között. De egy kor bomlása idején, az agónia és vajúdás idején, amikor már tömegek lépnek a történelem színpadára, és amikor az egyén is újjászületése előtt áll, — ilyenkor bizony már nem progresszív, már regresszív jelenség. Természetesen az egyén emancipációja is a kor történelmi feladatai közé tartozik, de: a személyiség és a társadalom nem csupán ellentétek, hanem azonosság is. És ez, más szóval, azt jelenti, hogy az egyén csak a társadalom felszabadulásával szabadulhat fel maga is. Az egyéni lázadásnak, az egyéni szabadulási váagnak, amely nem törődik az elnyomás és felszabadulás társadalmi feltételeivel, amely tehát külön utakon jár, nem lehet más célja, mint a személyiség kiemelése, érthetőbben: egy személy, egy egyén kiemelése és magasabb síkra helyezése, a maga személyiségének felvirágoztatása: ugyanakkor, amikor a többi egyén mind az alsóbb szférákban marad. Ez pedig feltétlenül regresszív jelenség. Az egyéni lázadás akkor válik csak haladóvá és erkölcsössé, ha együtt halad a tömegek kollektív törekvéseivel, ha tehát az egyén ráeszmél, ráismer az elfojtás és felszabadulás társadalmi feltételeire. Viszont ezt a felismerést nem adhatja a művészi irracionális, ezt csakis a racionális, a tudat adhatja. A tudatalatti, az irracionális a lázadást, a revoltot adja: a felszabadulás formáját, alakját — a személyi, egyéni hangot, de ezt a formát tartalommal a tudat, a racionális tölti ki, ezt a lázadást a tudat, a racionális változtatja át — forradalommá! A tudatalatti háborgó lázadást, ösztönös revoltot a tudat — tudatos forradalommal emeli, oly új ideológiává, amely megvalósításra

vár. Természetesen, igaz az is, hogy maga a tartalom, az ideológia itt elégtelen — ha nem előzi meg belső, egyéni lázadást, mert nélkül az eszméket, a tartalmat, a gondolatot — érzés nélkül — nem tudja az egyén teljesen magáévá tenni, felszívni magába, nem csupán értelmével, de minden idegszálával, minden vérséjtjével is. Enélkül az eszme, a tartalom külsőleg a testre, a tudatra illesztett cifraság, díszítés lesz csupán. És bármikor — lehullhat onnan, mert nincs beleágyazva az idegekbe, vérbe, az érzésvilágba, nem válik szinte tudatalatti ösztönné már! Elégtelen az eszme — egyéni lázadás, más szóval: megélttség nélkül — a művészi alkotás szempontjából. De ugyanúgy elégtelen a célból a lázadás, az élmény, a megélttség — tudatos tartalom nélkül. Az ily eszmei tartalom nélkül, mint tisztára egyéni élmény, bármikor átváltozhat regresszióvá!

Vagyis: ma csupán együtt adhatnak a racionális és irracionális igaz, megélt, őszinte, harcoss művészetet. Művészetet. A racionális és irracionális — ma — szintézisbe olvadnak. Holnapra talán csak a racionális marad meg ebből. Viszont az irracionálisra szorítókozás — ma — a tegnappal való visszatérést jelenti. Ez az új szintézis: megélt álláspont és változtat. alkot, új kort teremt: míg az irracionális maga csupán kifejez. De kifejezni is csak — önmagát fejezi ki oly módon a művész és esetleg önmagát se építi újjá, eltekintve attól, hogy nem vesz részt a korszak alkotásában, megváltoztatásában, az új ember megteremtésében — és így önmaga megteremtésében sem! Előbb-utóbb az ellentétbe vezet ez az út. Az egyéni lázadás csak — rombolás, csak negatívum, minden építő pozitívum nélkül. Rombolás építés nélkül. Végső, szélsőséges individualizmus, a szolipsizmus és anarchia csúcspontja.

XII.

A szürrealista egyéni lázadás a társadalomtudományban talán a szabotázsakcióknak sem megfelelője, inkább csak az egyéni szökésnek, menekülésnek: a csavargásnak, a kalandorságnak, a kóborlásnak a prárik végtelen mezéjén, a bozótban. míg az egykori elvtársak és bajtársak tovább izzadnak, véreznek, kínlódnak azok között az életkeretek között, amelyeket ezek a lázadók nem rontottak le, nem változtattak meg, nem alakítottak át, hanem egyszerűen otthagytak. Ha Valery kizárólagos intellektualizmusa miatt »a polgári kultúra fasisztája«, a haldokló polgári kultúra tipikus képviselője, úgy a szürrealisták kizárólag irracionális is csupán tünet — persze másfajta tünet — ugyanannak a bomlásnak másik: antitézis-szerű tünete. A szürrealizmus csupán egyéni narkózis, csupán szublimálás, de nem egyúttal megszüntetése is az elfojtás és szublimálás szükségszerűségének és adottságának. A szürrealista csupán a maga problémáját akarja megoldani, nem egyúttal a mások problémáját is. De a magáét is csak — ideiglenesen, a narkózis további szükségletéig, egy további injekció szükségességéig. A szürrealista lázadás a bomlás tünete és az elfojtást és annak tagadását fejezi ki, de oly tagadását, amely maga is megmarad a ma síkján, amely hozzáidomul, alkalmazkodik a mához és ezzel további élethez segíti hozzá a megváltoztatandót. Ezzel arra kényszerül — ha fennmaradnak a feltételek — hogy továbbra is

elfojtsa vágyait; ahelyett, hogy megszüntetve ~~mondot~~ feltételeket, megszüntetné a további elfojtás szükségszerűségét. Ezzel persze a szublimálást is, az irracionális tudatalattit és annak irracionális kifejezését.

Elvégre is, hát mi a különbség — ha mindez igaz — Marinetti taktilizmusa és egyéb játékszerei között (a sztaniolpapír különleges tapintási értékkel bír és forradalmasít minden művészetet! Mért csak a szentek, mért csak a fülnek legyenek művészetek? Legyen a tapintásnak is ~~csa~~ a tapintás teteje — a sztaniolpapír!) meg minden másfajtajú narkotikus illúzió — és a szürrealizmus között, ami maga is egy bizonyos fajtajú illuzionizmus?! Még akkor is, ha Marinetti tudatosan állt be a fasiszták közé, míg a szürrealisták azt állítják magukról, hogy — a dialektika hívei?! Vagy nem azt cselekszik-e a szürrealisták, amit egy tipikus polgári író, Márai nyíltan és minden illúzió nélkül így fejezett ki: »Teljesen lehetetlen megmondani egy viszonylag vidám társaságnak, hogy... hogy is mondjam csak... hát nem éppen holnap... de mégis hamarosan... meg fog halni. Nem, ez csakugyan lehetetlen... így hát magam is vidáman az új női divatról, a nadrágszoknyáról írtam... A diszkréció magasabb formája, mint ez ismeretes, nem a hallgatás, hanem az állandó fecsegés... valami másról.«*) Struccpolitika... tudatosan vagy nem... oly illúzió útján, amelyben a művész még maga is hisz, vagy oly illúzió útján, amelyben a művész már maga sem tud hinni... ebből van csak a különbség. Egyesek magukat is áltatják, mások csupán másokat áltatnak. Az eredmény aligha változik ezáltal.

Tekintve, hogy a szürrealisták — illuzionisták, elismerik az illúziót, mint illúziót, nem törekszenek az illúzió megvalósítására. Annak ellenére, hogy tudatosan — dialektikusoknak tartják magukat. Nos, mi már tudjuk, hogy dialektikájuk, mint minden pszichoanalitikusé is, — idealista, metafizikával keveredett, illúzionisztikus, nem pedig materialista. A maguk szavai szerint — elméletben — dialektikusok ők hát, de a gyakorlatban, műveikben — mert az ő elméletük és gyakorlatuk még nem jutott el az azonosság állapotáig, csupán ellentétek még — szóval a gyakorlatban az az álomoknak adják az elsőbbséget, nem pedig a valóságnak. »Fintorral arcukon hártják el maguktól a valóságot« (Kovács Károly cikke), csak hogy ne lássák. Míg ellenkezőleg a materialista dialektika megtagadja a meglévő valóságot és más valóságot állít helyébe. A szürrealisták úgy vélik, hogy a valóság és nem-valóság nem merev, áthidalhatatlan, hanem dialektikus ellentétpár, vagyis egyúttal azonosság is. Hogy a nem-valóság, az illúzió — megvalósítható tehát. Így is van. Viszont szerintük nem a valóságé itt az elsődlegesség, hanem az illúzióé, az álomé. Az álom határozza meg a valóságot és nem megfordítva. Nem veszik észre az álom kettős szerepét, a kölcsönhatások törvényét. Hiszen az álom (mint ideológia) csakugyan valóságteremtő erő, de persze csak azért, mert előzőleg valóság-termék volt. A szürrealisták azonban az álomnak, az illúzióknak, az irracionálisnak adják az elsődlegességet és így, mint jó freudisták, ezzel idealistákká válnak és misztikumba fulladnak. Más szóval: nem a haladás, hanem a regresszió harcosai lesznek ezáltal. Mit is mond a dialektikus materializmus? A tézis-antitézis — szintézis fázisairól beszél egyebek között

*) Nem idézhetem szóról-szóra Márait, mert jelenleg nincs itt a könyve előttem. Ezt a tanulmányt 1937-ben horvátul írtam (a „Kultúra” részére) és most kénytelen vagyok horvátból — visszafordítani. Ugyanez vonatkozik a későbbi Kovács-idézetre is, Ez is — fordítás, visszafordítás.

és ezek a fázisok a mi esetünkben: (r ú t) v a l ó s á g — (s z é p) á l o m — (s z é p) v a l ó s á g. És hogy állítják és oldják meg a kérdést az idealista szürrealisták? Így: Álom — valóság — álom! A kiindulópont az illúzió, az álom, az irracionális és így az érkezés állomása sem lehet a valóság, hanem újból csak az álom, az illúzió! No, de ez azután igazán — »irracionális« história és logikátlan, értelmetlen! A freudizmusról kénytelen voltam megállapítani, hogy illúzióizmusában reakciós jelenség, az anarchikus társadalom agóniájának, bomlásának tünete. Most ugyanezt kénytelen vagyok megismételni a szürrealizmussal kapcsolatban is. Különben ők maguk is inkább »biológusok« mint »szociológusok«, ők is azt hiszik, hogy a társadalom és társadalmi valóság fölött állanak; osztályok fölött is ezáltal. És éppen emiatt nem tekinthetők haladóknak, a haladás harcosainak. A dialektikus materializmus persze szintén tagadja az osztályokat, de egyúttal el is ismeri azokat. Elismeri az osztályokat még ma, mint fennálló tény, de tagadja a holnappal kapcsolatban, mint a jövő követelményét! De ha a szürrealisták már ma sem látják meg a fennálló osztályokat (Kovács mondása: »fintorral arcukon hártják el maguktól a valóságot«), nem kívánják azokat észrevenni, úgy ez nem hatásos, dialektikus tagadás, de tagadás talán éppen a vér, a szexualitás, a biológia, a fajok... a korporációk nevében...* Semmi esetre sem akorom azt mondani, hogy talán tudatosan és racionálisan tévednek bele a faji misztikumba, viszont útjuk, az irracionális logikája múlhatatlanul odasodorja őket a fajtság, a vérség táborába, hacsak idejében fel- és el nem ismerik a racionális, a tudat szerepét, hogy azután maguk is láthassák: hova viszi őket mai gyakorlatuk. Az irracionálisban, a v a k s á g b a n k e r e s n e k m e n e d é k e t, m i n t a m a i t á r s a d a l o m h a j ó t ö r ö t t e i, mint olyanok, akik egy táborhoz sem tartoznak. És így ideológiájuk, a deklasszált ideológiája — az illúzióizmus.

A szürrealisták már ma óhajtanak általános, osztályfölötti kultúrát adni. Egyszerűen »kultúrát« akarnak teremteni már ma, minden jelző nélkül, ahogy az egykori, nem is oly régi »konstruktivisták« és »képarchitektúrás«-ok is, akik akkoriban szintén az aktivizmusból és daizmusból jöttek, hogy a képarchitektúra visszavigye őket a polgári dekadencia táborába, a polgári aktivizmusba (mondjuk: az akkori Kassák, vagy még inkább Marinetti). Mert ma még nem adhatunk általános emberi kultúrát! Ha már ma akorom megépíteni az »örömös házat« (az üvegházat, a weimar »Bauhaus« »KURI«-házát stb.) az »örömös ember« számára (az egykori aktivisták szótára ez) — akkor ma még az fog azokba beköltözni, aki már ma is örül! No, de mindez már elavult história. Hiszen erről már 1922-23-ban írt Barta Sándor is, amikor különvált Kassák Lajostól. Igen!: Először teremtsd meg az öröm társadalmát! Azután az »örömös embert« és csak azután az »örömös házakat« a már csakugyan élő, itt-lévő »örömös ember« számára. Azaz — majd megteremti a jövő embere a maga, neki megfelelő házat, csak szülessen meg előbb! Ez volna a dialektikus materializmus útja. Viszont a szürrealisták útja egyszerűen illúziók ösvénye. A költészet nem fejezheti ki már ma a jövő harmónikus emberét, hiszen a jövő még nem valóság. Ma csak azok használhatják fel — és ki ezt a (látzat), harmóniát, akiknek éppen ez a látszatharmónia az érdekük. Az ember ma még nem »személyiség«, nem egyén, nem Ember. Mindez ma még csak absztrakció, elgondolás. Ma még nem úgy születünk meg,

*) 1937-ben az antifasiszta harc elején az országos utalás volt a fasiszta fajjelelméletre.

mint »emberek«, egyének, mint a harmónikus, osztatlan társadalom tagjai, hanem, mint egy osztály részei. Még nem jutottunk el oda, hogy az egyéni vágyak kiélése a kollektív vágyak kiélését, teljesedését is jelenthetné. Igaz ugyan, hogy nincs elvi különbség, ezt már tudjuk, a társadalom és az egyén között, az egyéni és kollektív vágyak között, de a hangúly mindenkor és ma különösképpen a társadalmon, a kollektíven van, nem az egyénen. Nincs elvi különbség a két felfogás között, amelyek közül az egyik úgy tudja, vallja, hogy a mű, a művész munkája egyéni élmények gyümölcse csupán, irracionális alkotás, míg a másik amellett tör lándzsát, hogy az együttes és a racionális játszanak itt csakis szerepet. Hiszen nincs elvi különbség az egyéni lélek meg az ideológiák között sem. De az elsőbbség, az elsődlegesség (primátum) feltétlen az ideológiáé! Ha pedig valaki az egyéni élménynek és megélttségnek adja az elsőbbséget, úgy az ezáltal természetszerűleg és szükségszerűen a polgári idealizmus, az individualizmus útját járja. És menthetetlenül beleléved a regresszióba.

Már az imént is mondtam, hogy a freudi szexualizmusnak van bizonyos haladó, progresszív jelentősége is. Hiszen ma az egyéni, a szexuális vágyak kiélése csakugyan számos akadályba ütközik. Viszont tudnivaló, hogy a szexus is az általános nagy felszabadulással szabadul fel és meg az elfojtás szükségessége alól. A mai szexuális erkölcs csak része az uralkodó kétkulacsos, kétszínű osztályerkölcsnek és mint felépítmény a magántulajdon, a patriarchalizmus, a patriarchális család gazdasági-társadalmi talapzatából nőtt fel. Hogy ez az erkölcs, mint keret, már a férfi számára is szűk, már őt is szorítja, sőt az uralkodó osztály férfitagját is, ez csak azt jelenti, hogy ez az erkölcs alapépítményével, talapzatával együtt elavult már, hogy a bomlás, hullás tüneteit mutatja már. De a szexuális felszabadulás vágya, a rá irányuló törekvés nem járhat eredménnyel a kollektív számára, ha nem kapcsolódik az általános felszabadulás törekvéseihez, ha csupán — a következmények és nem egyúttal az okok ellen is harcol. Csupán egyéni menekülést jelenthet, a magunk bőrének mentését, a menekülést a süllyedő hajóról. Hogyan is mondta Volosinov?: A széthullás korában a szexus válik az asszociális és antiszociális központjává.

Hiszen maguk a formák (művészi formák), sőt a formák elemei is, mint a szó, a »verbális nyilatkozat« és így tovább, maguk is társadalmi kategóriák — ugyanannyira, amennyire egyúttal lélektani kategóriák is. Nem csupán azért, mert hisz a szavak a társadalom termékei és a társadalom kedvéért teremtette meg őket az ember, azért, hogy mással közölje magát, de azért is, mert minden szónak megvan a maga társadalmilag megállapított jelentése. A crocei — babitsi értelemben vett művészi »expresszió« nem adhat a szavaknak oly értelmet, amelyet a kollektív semmiképpen sem fogadhatna el, hanem csupán új helyzetben használja a szavakat. Világos, hogy ezen a téren is érvényes a kölcsönhatás törvénye, de az elsődleges itt is az együttes, az az együttes — kollektív —, amelyet a művész alkotás közben is, önmagában érez! Ha különben nem, ha más okból nem is, főként azért, mert minden szó feltételez valakit, valaki mást, valaki kívülálló embert, mint hallgatót, mint olvasót, mért a művész, ha nem is tudatosan, de mindig odaállít valakit magában maga elé, akihez intézi, intézheti szavát. Persze ez a »másik ember« nem minden esetben valóban kívülálló egyén, konkrét személy. Lehet ez a másik ember az a bennünk lévő, bennünk élő másik is, az, aki bennünk a

társadalom képviselője. (»Akart — én«) Volosinov is beszél az alkotás ily társadalmi mozzanatáról és azt hiszi, hogy a gondolat, az érzés sohasem válhat teljesen világossá verbális formuláció nélkül, anélkül, hogy szavakba is öntenők, anélkül, hogy művészi alkotássá ne válna. A tudatosítás folyamata ez, mint az irracionális — racionális módszerű művészi alkotás folyamata.

És éppen ezt teszik a szürrealisták. Tudatosítanak lelki tartalmakat és kifejezik, szublimálják, kiélik azokat a tudatalatti vágyakat és álmokat, amelyekről, mint jó individualisták, csak így — ideiglenesen — igyekeznek megszabadulni, hogy megszüntessék a ki-nem-élt vágyak, elfojtott vágyak szervezet-romboló hatását. E célból szurrogátummal, narkóziással élnek. Életpótlékot használnak. Így persze nem lehet sikeres a vágy- és ágom-megtagadás. Mert sikerre csak az álom megvalósítása, a vágyak teljesítése vezethet. A szürrealisták nem valósíthatják meg az illúziókat, csupán szublimálják vágyaikat, azaz illúzióvá alakítják azokat. Szóval: nem megvalósítanak, de teremtenek illúziókat, ahelyett, hogy a vágyakat kihasználnák, mint roppant lélektani energiákat, persze racionális ideológiához kapcsolva őket, arra a célra, hogy az embert mint az együttes tagját is felszabadítsák és ezzel felszabadítsák egyúttal az egyént is. Ezzel teremtenék meg a vágyak megvalósításának lehetőségét, ahelyett, hogy szublimálnák azokat és ezzel egyúttal meg is őriznék — mint vágyakat! Hogy is mondotta Volosinov?: Fényes jövő vár arra a harci motívumra, amely a gazdasági-társadalmi alapból, magából az életből nőtt ki, a haladó társadalmi csoport életéből termett, nem pedig egyes deklasszált egyének életéből. Szóval: szüntessék meg magukat a szürrealisták maguk is, de oly módon, hogy egyúttal meg is őrizzék magukat, hogy át is mentsek magukat egy új, egy magasabbfokú formába, hogy hát ne teremtsenek illúziókat, de valósítsák meg azokat!

(1937.)